

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα

Αυγερινού Δέσποινα¹, Καρτασίδου Λευκοθέα², Πλατσίδου Μαρία³

^{1,2,3} Τμήμα Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, [1melisakimou@yahoo.com](mailto:melisakimou@yahoo.com), [2lefka@uom.gr](mailto:lefka@uom.gr), [3platsidu@uom.gr](mailto:platsidu@uom.gr)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η αναγνώριση και ερμηνεία των συναισθημάτων αποτελεί μια βασική προϋπόθεση για την κατάκτηση των κοινωνικών δεξιοτήτων. Τα άτομα με νοητική καθυστέρηση αντιμετωπίζουν λειτουργικά προβλήματα όσον αφορά στη συναισθηματική οργάνωση, όπως για παράδειγμα στον έλεγχο, στη ρύθμιση και διαχείριση των συναισθημάτων τους. Σχετικές μελέτες έχουν προσδιορίσει τη δυσκολία των ατόμων με νοητική καθυστέρηση ως προς την ερμηνεία συναισθημάτων που βιώνουν οι άλλοι, ακόμη και μετά την ενηλικίωση τους. Η βαρύτητα αυτής της διαπίστωσης συνδέεται άμεσα με τα προβλήματα στην κοινωνική προσαρμογή και τις κοινωνικές σχέσεις. Η συγκεκριμένη έρευνα στοχεύει στη διερεύνηση των ποιοτικών και ποσοτικών διαφορών στην ερμηνεία και αναγνώριση των συναισθημάτων από άτομα με ήπια και μέτρια νοητική καθυστέρηση. Απώτερος σκοπός είναι η διατύπωση προτάσεων για μελλοντικές έρευνες και την οργάνωση εκπαιδευτικών παρεμβάσεων που αφορούν στην συναισθηματικά οργάνωση.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: *συναισθηματική οργάνωση, κοινωνικές δεξιότητες, νοητική καθυστέρηση, εκπαιδευτικά προγράμματα*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έκφραση συναισθημάτων έχει ως προϋπόθεση την ικανότητα αναγνώρισής τους (α) από και προς το ίδιο το άτομο που βιώνει το εκάστοτε συναίσθημα και (β) από και προς τα υπόλοιπα άτομα με τα οποία αλληλεπιδρά. Στην πρώιμη παιδική ηλικία η βίωση συναισθημάτων αποτελείται από ένα γενικευμένο φάσμα ερεθισμάτων από όπου αργότερα διαχωρίζονται, αυτόνομα, τα συναισθήματα και σχηματοποιούνται ολόκληρες συναισθηματικές έννοιες, οι οποίες επιφέρουν μια αλυσιδωτή ακολουθία κατακτήσεων. Πρόκειται για μια συνεχόμενη και αέναη διαδικασία η οποία εμπλουτίζεται με το

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

πέρασμα της ηλικίας, την απόκτηση εμπειριών και τη συμβολή του μηχανισμού ωρίμανσης.

Η συναισθηματική ανάπτυξη εξελίσσεται και διαμορφώνεται σε αναλογία με τη χρονολογική ηλικία του ατόμου. Στα άτομα τυπικής ανάπτυξης ο μηχανισμός της ωρίμανσης επιδρά ομοιόμορφα σε όλους τους τομείς. Τελικά “προϊόντα” της παραπάνω διαδικασίας είναι η ανάπτυξη του κοινωνικού εαυτού, η επικοινωνία και η δημιουργία κοινωνικών σχέσεων. Στις περιπτώσεις που ο μηχανισμός ωρίμανσης δεν επιδρά ομοιόμορφα σε όλους τους τομείς, προκύπτουν δυσκολίες στην κοινωνική και συναισθηματική ζωή των ατόμων, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση.

Η ικανότητα αναγνώρισης και ερμηνείας των συναισθημάτων σχετίζεται άμεσα με τις κοινωνικές και επικοινωνιακές δεξιότητες. Πολλές έρευνες, υποστηρίζουν, επίσης, ότι χάρη στην αναγνώριση συναισθημάτων επιτυγχάνεται καλύτερη κοινωνική προσαρμογή και ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων (Elfenbein, Marsh & Ambady, 2001). Οι συνηθέστεροι όροι που συστήνουν ή περιγράφουν τα συναισθήματα είναι η *αναγνώριση*, η *ερμηνεία* και η *κατανόηση* συναισθημάτων (Brackett, et al, 2006· Buitelaar, et al, 1999):

- *Αναγνώριση συναισθημάτων (emotion recognition)*: Η αναγνώριση συναισθημάτων αποτελεί την ικανότητα διάκρισης ανάμεσα στις διάφορες εκφάνσεις τους, όπως είναι οι εκφράσεις του προσώπου, οι χειρονομίες, η στάση του σώματος, οι ήχοι και η χροιά της φωνής.
- *Ερμηνεία συναισθημάτων (interpreting emotions)*: Πρόκειται για τη βαθύτερη επεξεργασία των συναισθημάτων που γίνονται αντιληπτά από το άτομο και αφορούν το ίδιο ή τους ανθρώπους με του οποίους αλληλεπιδρά. Η ικανότητα ερμηνείας συναισθημάτων εμπεριέχει διάφορες δεξιότητες, όπως (α) την κριτική ικανότητα του ατόμου να διαχωρίζει και να διαφοροποιεί τις πληροφορίες που λαμβάνει προκειμένου να αποδώσει σωστή ερμηνεία για το εκάστοτε συναίσθημα καθώς (β) και τη δυνατότητα να μπορεί να περιγράψει λεκτικά τη συναισθηματική κατάσταση στην οποία βρίσκεται κάθε φορά. Στην περίπτωση αυτή, η επεξεργασία συναισθημάτων λειτουργεί αυτοπροσδιοριστικά και συνδέεται με την ικανότητα της αυτοαντίληψης και της αυτοεκτίμησης.
- *Κατανόηση συναισθημάτων (emotion understanding)*: Είναι ένας γενικός όρος που εμπεριέχει διάφορες πτυχές, που ξεκινούν από την αναγνώριση απλών συναισθημάτων, όπως είναι οι εκφράσεις του προσώπου, και πιο περίπλοκες πτυχές, όπως τα σύνθετα μηνύματα που εκφράζονται έμμεσα, μέσα από «προβληματικές καταστάσεις». Η ικανότητα κατανόησης των συναισθημάτων απαιτεί την ύπαρξη δεξιοτήτων παρατήρησης, συγκέντρωσης της προσοχής και λόγου.

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Πρώτος ο Δαρβίνος μίλησε για τις εκφράσεις του προσώπου και την έκφραση συναισθημάτων μέσω αυτών (Stewart & Singh, 1995) και ότι αποτελούν έναν από τους βασικότερους μηχανισμούς κοινωνικής επικοινωνίας. Μερικές άλλες εκφάνσεις κοινωνικών μηνυμάτων είναι η χροιά και η ένταση της φωνής και η στάση του σώματος. Όλα αυτά φανερώνουν τις σκέψεις και τις επιθυμίες ενός ατόμου καθώς και τη συναισθηματική κατάσταση στην οποία βρίσκεται.

Υποστηρίζεται ότι μερικά συναισθήματα είναι εγγενή σε όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από το περιβάλλον ανατροφής τους (Adolphs, 2006· Κακαβούλης, 1997· Stewart & Singh, 1995· Ekman & Freisen, 1975). Επομένως, αναμένεται ότι όλα τα άτομα θα εκδηλώνουν και παρόμοιες ικανότητες κατά την αναγνώριση τους.

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Οι έρευνες σχετικά με την αναγνώριση και ερμηνεία των συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση έχουν δείξει τη γενικότερη τάση των ατόμων με νοητική καθυστέρηση να συγχέουν τα συναισθήματα. Τα ‘ευκολότερα’ συναισθήματα για αναγνώριση είναι η ‘χαρά’ και η ‘λύπη’ και τα πιο ‘δύσκολα’¹ για αναγνώριση είναι η ‘αηδία’ και ο ‘φόβος’ (Rojahn, et al 1995). Η εξήγηση που δίνεται είναι ότι αποτελούν πιο σύνθετα συναισθήματα τα οποία σύμφωνα με την Πιαζετιανή θεωρία, κατακτώνται σε μεγαλύτερη χρονολογική ηλικία από τα υπόλοιπα (Adolphs, 2006· Batty & Taylor, 2006· Hetzroni & Boaz, 2002· Ekman & Freisen, 1975). Ως “δύσκολο” συναίσθημα αναφέρεται και η ‘έκπληξη’ (Hetzroni & Boaz, 2002) ενώ οι Lambert & Defays (όπως αναφέρεται στο Rojahn, et al, 1995) υποστηρίζουν ότι ο ‘φόβος και η ‘έκπληξη’ ήταν ευκολότερα σε σύγκριση με την αναγνώριση του ‘θυμού’ και της ‘λύπης’.

Στην έρευνα των McAlpine, et al (1992), η ‘χαρά’ αναγνωρίστηκε σε ποσοστό 80%, από το συνολικό δείγμα 80 ατόμων με νοητική καθυστέρηση. Η ‘αηδία’, η ‘λύπη’ και ο ‘θυμός’, περίπου σε ποσοστό 46%, ενώ ο ‘φόβος’ και η ‘έκπληξη’, ήταν τα χαμηλότερα σε αναγνώριση, με ποσοστά 42% και 36% αντίστοιχα. Τα άτομα τυπικής ανάπτυξης, αναγνώρισαν τη ‘χαρά’ σε ποσοστό 100%, το ‘θυμό’, τη ‘λύπη’ και την ‘αηδία’, περίπου σε ποσοστό 78%, την ‘έκπληξη’ σε ποσοστό 71 % και το ‘φόβο’, ως συναίσθημα σπανιότερα αναγνωρίσιμο, σε ποσοστό 63%. Διαφαίνεται ότι οι δυσκολίες αναγνώρισης και από τις δύο ομάδες εντοπίζονται για τα ίδια συναισθήματα. Ωστόσο, οι επιδόσεις των δύο ομάδων διαφέρουν κατά μεγάλα ποσοστά. Οι σωστές φωτογραφίες επιλέχθηκαν συνολικά από το 81% των ατόμων τυπικής ανάπτυξης, ενώ σε ποσοστό 51% από τους συμμετέχοντες με νοητική καθυστέρηση.

Διαφορές παρατηρούνται ακόμη και στον ίδιο τον πληθυσμό των ατόμων με νοητική καθυστέρηση, ανάλογα με το επίπεδο της νοητικής καθυστέρησης. Πιο

¹ Με τον όρο “δύσκολο” εννοείται το συναίσθημα που έχει χαμηλή συχνότητα αναγνώρισης και μεγάλη συχνότητα σύγχυσης με κάποιο άλλο συναίσθημα.

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

συγκεκριμένα υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις επιδόσεις ατόμων με ήπια και με μέτρια νοητική καθυστέρηση (McAlpine & Kendall, 1991, όπως αναφέρεται στο Rojahn, et al, 1995). Ενώ, οι McAlpine, et al (1992) επισημαίνουν στατιστικά σημαντική διαφορά των επιδόσεων μόνο μεταξύ των ατόμων με ήπια και των ατόμων με βαριά νοητική καθυστέρηση.

Επίσης διαπιστώθηκε ότι τα άτομα με νοητική καθυστέρηση αποδίδουν περισσότερο σε αξιολογήσεις μη-λεκτικών δεξιοτήτων, όπως η διάκριση και η ταύτιση συναισθήματος. Σε δραστηριότητες που απαιτείται η ονομασία εικόνας (emotion-labelling/ naming), οι επιδόσεις είναι πολύ χαμηλές σε σύγκριση με τα άτομα τυπικής ανάπτυξης (Wishart & Pitcairn, 2000· Rojahn, et al, 1995· Mc Alpine, et al, 1992).

Αξίζει να σημειωθεί ότι, στις αξιολογήσεις με λεκτικές δεξιότητες όταν στα υποθετικά σενάρια δεν εμπλέκονταν τρίτα πρόσωπα αλλά απαιτούνταν η εμπλοκή των ίδιων των συμμετεχόντων, οι επιδόσεις ήταν χαμηλότερες σε σχέση με τις ιστορίες που αφορούσαν άγνωστα πρόσωπα. Επίσης βρέθηκε ότι το πλαίσιο “υποθετικό σενάριο – έκφραση πεποίθησης – επιλογή συναισθήματος” ήταν ακόμη πιο περίπλοκο για την αντίληψη των ατόμων με νοητική καθυστέρηση. Το πλαίσιο που περιείχε μόνο υποθετικό σενάριο και επιλογή συναισθήματος ήταν ευνοϊκότερο: π.χ., στην ερώτηση «ένας φίλος σου είναι λυπημένος μαζί σου για κάτι που του έχεις κάνει. Τι πιστεύεις; Ήσουν καλός μαζί του ή κακός;», τα άτομα με νοητική καθυστέρηση μπορεί να εμμένουν στην απάντηση «ναι, ήμουν καλός μαζί του», εκφράζοντας την πεποίθηση για τον εαυτό τους, σαν να ήταν πραγματικότητα, και όχι εκφράζοντάς την ως φανταστική κατάσταση (Dagnan, et al, 2000).

Όσον αφορά στον παράγοντα ηλικία στα άτομα με νοητική καθυστέρηση σημειωνόταν βελτίωση μέχρι την πρώτη ενηλικίωση και μετά παρουσιάζονταν σταθερές επιδόσεις ή μείωση των επιδόσεων (Stewart & Singh, 1995). Τα ευρήματα των ερευνών που αναφέρονται στα άτομα με σύνδρομο Down ως ξεχωριστή ομάδα ελέγχου έχουν δείξει τη γενικότερη αδυναμία αναγνώρισης και των έξι συναισθημάτων, τόσο σε σύγκριση με πληθυσμούς τυπικής ανάπτυξης, όσο και με πληθυσμούς με νοητική καθυστέρηση, εκτός άλλης οργανικής αιτιολογίας. Μεγαλύτερα ποσοστά δυσκολίας υπήρξαν στην αναγνώριση της έκπληξης και του φόβου. Ακόμη και στην αναγνώριση της χαράς και της λύπης, τα οποία χαρακτηρίζονται ως ‘εύκολα’ συναισθήματα για αναγνώριση, υπήρξαν διαφορές στις επιδόσεις σε σύγκριση με τους συμμετέχοντες τυπικής ανάπτυξης, που είχαν εξισωθεί χρονολογικά μαζί τους αλλά και με τα νεαρότερα άτομα τυπικής ανάπτυξης (Wishart & Pitcairn, 2000). Η έρευνα των Turk & Cornish (όπως αναφέρεται στο Wishart & Pitcairn, 2000) υποστηρίζει ότι υπάρχουν μόνο επιμέρους δυσκολίες των ατόμων με σύνδρομο Down σε σύγκριση με τα άτομα τυπικής ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, τα άτομα με σύνδρομο Down σε ορισμένες δεξιότητες που έχουν σχέση με την αναγνώριση συναισθημάτων έχουν εξίσου καλές επιδόσεις με τα άτομα τυπικής ανάπτυξης. Αντίθετα, η έρευνα των Wishart & Pitcairn (2000), υποστηρίζει ότι στο σύνολο των διαδικασιών οι επιδόσεις είναι διαφορετικές σε σύγκριση με τα άτομα τυπικής ανάπτυξης.

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Σκοπός της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση των ικανοτήτων αναγνώρισης και ερμηνείας συναισθημάτων μέσω των εκφράσεων του προσώπου, από άτομα με νοητική καθυστέρηση και από άτομα με σύνδρομο Down. Πιο συγκεκριμένα θα διερευνηθούν τα εξής:

- Συναισθήματα που αναγνωρίζονται πιο συχνά μέσα από διαφορετικών ειδών διαδικασίες
- Οι επιπτώσεις που έχει η αύξηση του βαθμού δυσκολίας σε κάθε μία μέθοδο αξιολόγησης
- Σύγκριση των διαδικασιών αξιολόγησης ανάλογα με το αν ευνοούν ή αν δυσχεραίνουν την αναγνώριση συναισθημάτων
- Επιμέρους σύγκριση των εκάστοτε διαδικασιών αξιολόγησης
- Το επίπεδο νοητικής καθυστέρησης ως παράγοντας που επιδρά στις επιδόσεις των συμμετεχόντων
- Η αιτιολογία της νοητικής καθυστέρησης (σύνδρομο Down ή άλλη οργανική αιτιολογία) ως παράγοντας που επιδρά στις επιδόσεις των συμμετεχόντων

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Δείγμα

Τα κριτήρια της επιλογής του δείγματος ήταν τα εξής:

- Χρονολογική ηλικία: από 8 έως και 20 ετών.
- Ύπαρξη νοομετρικής αξιολόγησης (π.χ. WISC, WAIS) ή καθορισμός διαγνωστικών κριτηρίων με βάση το DSM-IV.
- Επίπεδο νοητικής καθυστέρησης: ήπια ή μέτρια νοητική καθυστέρηση.
- Αποκλεισμός άλλων συνδρόμων ή ατόμων με διαταραχές στην επικοινωνία
- Αποκλεισμός ατόμων με επίσημη διάγνωση συναισθηματικών ή συμπεριφορικών διαταραχών.
- Αποκλεισμός διαταραχών της όρασης σε βαθμό που επηρεάζουν την οπτική αντίληψη.
- Αποκλεισμός επίσημης διάγνωσης για ΔΕΠ-Υ.
- Ύπαρξη επαρκούς λεκτικής επικοινωνίας: Η ομιλία να έχει λειτουργικό ρόλο και να προωθεί την ανάπτυξη επικοινωνίας.
- Διαπίστωση κατοχής των εννοιών που αναφέρονται στα συναισθήματα.

Το δείγμα απαρτίστηκε από 37 άτομα (αγόρια: 18, κορίτσια: 19). Από αυτά, 20 άτομα είχαν νοητική καθυστέρηση οργανικής αιτιολογίας εκτός συνδρόμου Down (αγόρια: 11, κορίτσια: 9) και τα υπόλοιπα 17 είχαν σύνδρομο Down (αγόρια: 7,

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

κορίτσια: 10). Το δείγμα αποτελούνταν από παιδιά 8 ετών μέχρι ενήλικες με ηλικία 20 ετών. Χωρίστηκαν σε τρεις ηλικιακές ομάδες. Η πρώτη περιελάμβανε τις ηλικίες από 8 έως και 12 ετών και σε αυτή ανήκε το 21,6%, η δεύτερη από 12 έως και 16 ετών όπου ανήκε το 35,1% και στην τρίτη ομάδα ανήκαν οι ηλικίες από 16 έως και 20 ετών, 43,2%.

Στην ομάδα των ατόμων με ήπια νοητική καθυστέρηση ανήκαν 23 συμμετέχοντες (13 άτομα με νοητική καθυστέρηση και 10 άτομα με σύνδρομο Down) και στην ομάδα με μέτρια νοητική καθυστέρηση ανήκαν 14 άτομα (7 άτομα με νοητική καθυστέρηση και 7 άτομα με σύνδρομο Down).

Υλικά συλλογής δεδομένων

Ένα από τα βασικότερα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή δεδομένων ήταν το *φωτογραφικό υλικό (FACS)* του Ekman & Freisen (1975), από όπου επιλέχθηκαν είκοσι τέσσερις ασπρόμαυρες φωτογραφίες. Το υλικό φωτοτυπήθηκε σε ασπρόμαυρη απόχρωση και μεγεθύνθηκε σε διαστάσεις 17x12 cm. Σε κάθε έργο χρησιμοποιήθηκε διαφορετική εξάδα φωτογραφιών, η οποία αφαιρούνταν προτού μεσολαβήσει το επόμενο έργο.

Όλες οι φωτογραφίες απεικόνιζαν το ίδιο πρόσωπο, μία νεαρή κοπέλα με ξανθά μαλλιά. Ο λόγος που επιλέχθηκε η συγκεκριμένη κοπέλα είναι γιατί ήταν η νεότερη σε ηλικία και αυτό βοήθησε στην κατασκευή ιστοριών που θα αφορούσαν θέματα σχετικώς γνωστά στους συμμετέχοντες (σχολείο, συμμαθητές κ.λπ.). Ο τρόπος με τον οποίο δόθηκαν τα σετ φωτογραφιών κατά το πρώτο και δεύτερο έργο, ακολούθησε την αύξηση δυσκολίας του υλικού ως προς την αναγνώριση των συναισθημάτων, όπως αυτή ορίζεται μέσα από τους ίδιους τους κατασκευαστές του υλικού (Ekman & Freisen, 1975). Δηλαδή, κατά τη βίωση ενός συναισθήματος τα χαρακτηριστικά του προσώπου διαμορφώνονται με ιδιαίτερη ένταση και η αναγνώριση του συναισθήματος είναι πολύ εύκολη. Άλλοτε πάλι, η ένταση με την οποία διαμορφώνονται τα χαρακτηριστικά του προσώπου είναι μικρότερη και επομένως, το συναίσθημα που εκφράζεται είναι λιγότερο ευδιάκριτο ως προς την αναγνώριση.

Έτσι, το 1ο σετ φωτογραφιών που δόθηκε κατά το πρώτο έργο (βλ. Πίνακα 1) αποτελούνταν από φωτογραφίες όπου τα έξι συναισθήματα ήταν εύκολο να αναγνωριστούν ενώ, το 2ο σετ ήταν περισσότερο δύσκολο ως προς την αναγνώριση. Αναλόγως, συνέβη και για το 3ο σετ φωτογραφιών που δόθηκε κατά το δεύτερο έργο.

Για τις ανάγκες της έρευνας κατασκευάστηκαν *δύο ιστορίες*. Έκαστη περιλάμβανε και τα έξι συναισθήματα: χαρά, λύπη, θυμός, φόβος, αηδία, έκπληξη. Επιλέχθηκε να κατασκευαστούν ιστορίες και όχι μεμονωμένες προτάσεις για κάθε συναίσθημα ξεχωριστά γιατί κρίθηκε ότι η νοηματική συνέχεια που παρέχεται μέσα στην αφήγηση θα ενίσχυε την πιθανότητα διατήρησης της προσοχής των συμμετεχόντων, καθώς η δομή “αρχή-μέση-τέλος” είναι περισσότερο λειτουργική σε σχέση με τα ξεκομμένα νοήματα.

Επίσης, κατασκευάστηκαν “*Υποθετικά Σενάρια*”. Πρόκειται για φανταστικές καταστάσεις που εμπλέκουν την άποψη των συμμετεχόντων. Η κατασκευή βασίστηκε στα υποθετικά σενάρια των Stewart & Singh (1995). Ορισμένα από αυτά

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

χρησιμοποιήθηκαν αυτούσια, αφού μεταφράστηκαν στην ελληνική γλώσσα και προσαρμόστηκαν στις απαιτήσεις κατανόησης. Άλλα αποτέλεσαν τη βασική ιδέα για την κατασκευή πρωτότυπων σεναρίων. Τα “Υποθετικά Σενάρια” αποτελούνται από δύο στάδια (βλ Πίνακα 1): το 1ο στάδιο περιλαμβάνει 6 φανταστικές καταστάσεις και την επιλογή ανάμεσα σε δύο κλειστές απαντήσεις, και το 2ο στάδιο αποτελείται από 6 φανταστικές καταστάσεις και ανοικτές ερωτήσεις στις οποίες οι συμμετέχοντες καλούνται να απαντήσουν.

Έργα και Διαδικασία

Πρώτο Έργο - Μη λεκτική δοκιμασία

Η ερευνήτρια κάθεται δίπλα στο παιδί/ενήλικα και οι κάρτες τοποθετούνται επάνω σε ένα τραπέζι που βρίσκεται μπροστά τους. Δημιουργούνται δύο σειρές φωτογραφιών με τρεις φωτογραφίες σε κάθε σειρά. Η ερευνήτρια παρακινεί τους συμμετέχοντες να τις κοιτάξουν και τους συστήνει το κορίτσι της φωτογραφίας: «Αυτή είναι η Κατερίνα. Είναι 13 χρονών. Μένει στη Θεσσαλονίκη και πηγαίνει στο Γυμνάσιο. Αυτές είναι οι φωτογραφίες που δείχνουν πώς ένιωσε η Κατερίνα κάθε φορά που γινόταν κάτι. Θέλεις να ξεκινήσουμε και να μάθουμε τι έγινε;». Ανακοινώνεται ότι: «Θα σου πω την ιστορία. Εσύ πρέπει να ακούς την ιστορία και να κοιτάς τις φωτογραφίες. Ύστερα θα σου κάνω ερωτήσεις».

Η ερευνήτρια διηγείται δύο φορές την κάθε ιστορία. Την πρώτη φορά η διήγηση είναι συνεχόμενη. Μόλις τελειώνει η πρώτη διήγηση ανακοινώνεται: «Τώρα θα σου πω ξανά την ιστορία αλλά θα σταματάω σε κάποια σημεία. Τότε θα σου ζητάω να διαλέξεις μία φωτογραφία. Εσύ θα κοιτάξεις όλες τις φωτογραφίες και θα διαλέξεις αυτή που νομίζεις ότι είναι σωστή». Ξεκινά η δεύτερη αφήγηση και γίνεται παύση μόλις ακούγεται ένα συναίσθημα (π.χ. ‘χαρά’). Τότε η ερευνήτρια προτρέπει τον συμμετέχοντα/-ουσα: «Σε ποια φωτογραφία η Κατερίνα είναι χαρούμενη;». Η διήγηση συνεχίζεται και γίνονται παύσεις κάθε φορά που ακούγεται το ζητούμενο συναίσθημα. Αφαιρούνται οι έξι φωτογραφίες και τοποθετούνται οι επόμενες έξι και επαναλαμβάνεται η ίδια διαδικασία για τη δεύτερη ιστορία. Έπειτα τοποθετείται στο τραπέζι το 3ο σετ φωτογραφιών σε δύο σειρές των 3 φωτογραφιών και ξεκινά το δεύτερο έργο (βλ. Πίνακα1).

Πίνακας 1: Συνοπτική παρουσίαση των δύο Έργων

ΕΡΓΑ	ΕΞΕΤΑΣΗ	ΤΡΟΠΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗΣ
Πρώτο Έργο	Αναγνώριση 6 συναισθημάτων (Μη-λεκτική δοκιμασία)	Μετά την αφήγηση ιστοριών ζητείται η επιλογή φωτογραφιών

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Δεύτερο Έργο 1^ο στάδιο	Ερμηνεία 6 συναισθημάτων (Λεκτική δοκιμασία) & Αναγνώριση 6 συναισθημάτων (Μη-λεκτική δοκιμασία)	Διατύπωση υποθετικών σεναρίων – ζητείται απάντηση (μέσω επιλογής) & επιλογή φωτογραφιών
2^ο στάδιο	Ερμηνεία 6 συναισθημάτων (Λεκτική δοκιμασία)	Διατύπωση υποθετικών σεναρίων & ζητείται η απάντηση (“ανοικτή”)

Δεύτερο Έργο – Λεκτική δοκιμασία

Ο/Η συμμετέχοντας/-ουσα πληροφορείται: «Θα ακούσεις μερικές ιστορίες για εσένα. Δεν έχουν γίνει στην πραγματικότητα. Θα μπορούσαν να γίνουν μόνο στη φαντασία. Εσύ θα σκέφτεσαι και θα λες: Αν γινόταν αυτό, τότε τι θα ένιωθα;». Στο 1ο στάδιο γίνεται η διατύπωση της κάθε υποθετικής κατάστασης, ακολουθεί η ερώτηση κλειστού τύπου και δίνεται από τους συμμετέχοντες η απάντηση. Ανεξάρτητα αν η απάντηση είναι σωστή ή λανθασμένη, ανακοινώνεται το συναίσθημα που προκύπτει από το εκάστοτε υποθετικό σενάριο. Ο/Η συμμετέχοντας/-ουσα καλείται να το αναζητήσει μέσα από τις έξι φωτογραφίες και να το επιλέξει. Αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία και για τα έξι σενάρια, αφαιρείται το σετ φωτογραφιών. Ακολουθεί το 2ο στάδιο, όπου υπενθυμίζεται ότι πρόκειται για φανταστικές ιστορίες και οι συμμετέχοντες παροτρύνονται να σκεφτούν: «Αν γινόταν αυτό, τότε τι θα ένιωθα;» χωρίς να δίνεται η δυνατότητα επιλογής από φωτογραφίες (βλ. Πίνακα 1).

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

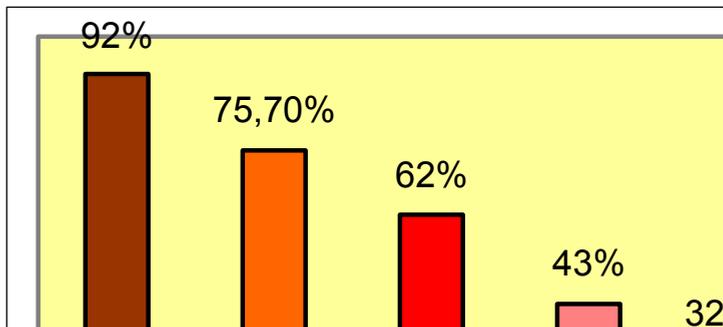
Συχνότητα αναγνώρισης των έξι συναισθημάτων

Στο πρώτο έργο η αναγνώριση του συναισθήματος της *χαράς* δόθηκε από το 92 % των συμμετεχόντων κατά το πρώτο σετ φωτογραφιών (βλ. Γράφημα 1), 78,4% κατά το δεύτερο σετ (βλ. Γράφημα 2) και 67,6% κατά το τρίτο σετ (βλ. Γράφημα 3).

Η αναγνώριση του συναισθήματος της *λύπης* στο πρώτο έργο ήταν σε ποσοστό 75,7% στο πρώτο σετ (βλ. Γράφημα 1), 56,8% στο δεύτερο (βλ. Γράφημα 2) και 56,8% στο τρίτο σετ (βλ. Γράφημα 3). Στο πρώτο έργο η αναγνώριση του συναισθήματος του *φόβου* έγινε από το 32% των συμμετεχόντων, στο πρώτο σετ φωτογραφιών (βλ. Γράφημα 1), 56,8% στο δεύτερο (βλ. Γράφημα 2) και 54% στο τρίτο σετ (βλ. Γράφημα 3).

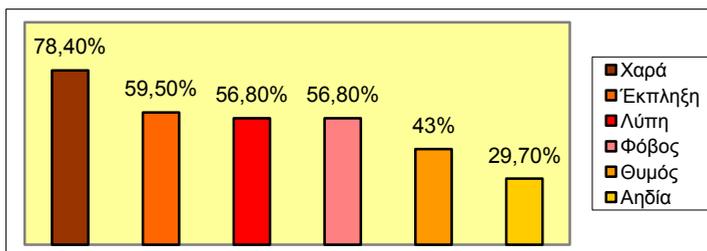
Γράφημα 1: Κατανομή συχνοτήτων αναγνώρισης των έξι συναισθημάτων κατά το πρώτο σετ φωτογραφιών (πρώτο Έργο)

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Αντίστοιχα στο πρώτο έργο η αναγνώριση του συναισθήματος του *θυμού* ήταν 43% για το πρώτο σετ φωτογραφιών (βλ. Γράφημα 1), όπως επίσης και για το δεύτερο σετ (βλ. Γράφημα 2), ενώ στο τρίτο σετ αναγνωρίστηκε από το 54% (βλ. Γράφημα 3). Στο πρώτο έργο το συναίσθημα της *αηδίας* αναγνωρίστηκε από τους συμμετέχοντες σε ποσοστό 32,4% στο πρώτο σετ φωτογραφιών (βλ. Γράφημα 1), 29,7% στο δεύτερο σετ (βλ. Γράφημα 2) και 24,3%, στο τρίτο σετ (βλ. Γράφημα 3).

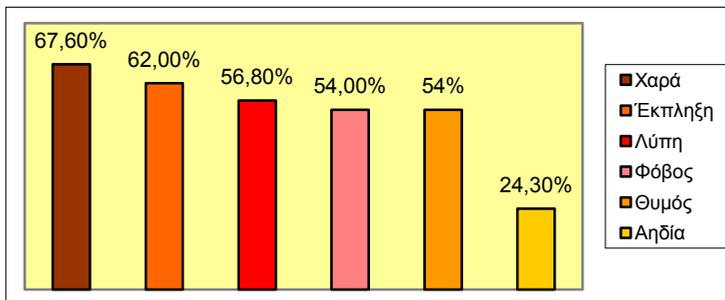
Γράφημα 2: Κατανομή συχνοτήτων αναγνώρισης των έξι συναισθημάτων κατά το δεύτερο σετ φωτογραφιών (πρώτο Έργο)

Τέλος το συναίσθημα της *έκπληξης* στο πρώτο έργο αναγνωρίστηκε σε ποσοστό 62% στο πρώτο σετ (βλ. Γράφημα 1), 59,5% στο δεύτερο (βλ. Γράφημα 2) και 62% στο τρίτο σετ φωτογραφιών (βλ. Γράφημα 3).

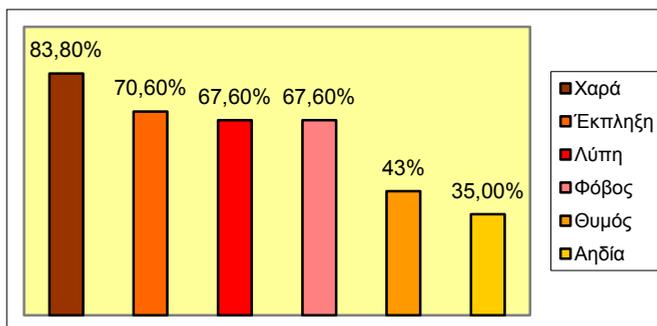
Γράφημα 3: Κατανομή συχνοτήτων αναγνώρισης των έξι συναισθημάτων κατά το τρίτο σετ φωτογραφιών (Δεύτερο Έργο)

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Κατά τα υποθετικά σενάρια του 1^{ου} σταδίου, το πιο αναγνωρίσιμο συναίσθημα ήταν η χαρά (83,8%), δεύτερο συναίσθημα σε αναγνώριση ήταν η έκπληξη (70,6%), ακολουθούσε η λύπη και ο φόβος (67,6%), κατόπιν ο θυμός (43%) και στην τελευταία θέση, το συναίσθημα της αηδίας (35%).

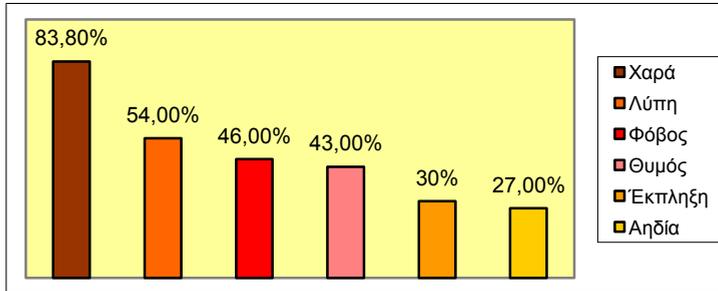
Γράφημα 4: Κατανομή συχνοτήτων ερμηνείας των έξι συναισθημάτων κατά τα υποθετικά σενάρια του 1ου σταδίου (Δεύτερο Έργο)

Στα υποθετικά σενάρια του 2^{ου} σταδίου το πιο αναγνωρίσιμο συναίσθημα ήταν η χαρά (83,8%), δεύτερο συναίσθημα σε αναγνώριση ήταν η λύπη (54%), στην τρίτη θέση ήταν ο φόβος (46%), στην τέταρτη ακολουθούσε ο θυμός (43%), στην πέμπτη θέση βρίσκονταν η έκπληξη (30%) και τέλος, η αηδία (27%).

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Γράφημα 5: Κατανομή συχνοτήτων ερμηνείας των έξι συναισθημάτων κατά τα υποθετικά σενάρια του 2ου σταδίου (Δεύτερο Έργο)

Όσον αφορά στο συναίσθημα της χαράς παρατηρείται λοιπόν ότι τόσο στις μη-λεκτικές δοκιμασίες όσο και στις λεκτικές επιτυγχάνεται σε υψηλό βαθμό η αναγνώριση του συγκεκριμένου συναισθήματος. Στο συναίσθημα της λύπης παρατηρείται ότι οι μη-λεκτικές δοκιμασίες εννοούν περισσότερο την αναγνώριση του συναισθήματος της λύπης σε σχέση με τις λεκτικές. Μόνο όταν οι συνθήκες αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των φωτογραφιών γίνονται πιο σύνθετες, τότε παρατηρούνται ανάμεσα στα δύο είδη δοκιμασιών παρόμοιες επιδόσεις. Για παράδειγμα, ανάμεσα στο 3^ο σετ φωτογραφιών και το 2^ο στάδιο του δεύτερου Έργου, τα ποσοστά αναγνώρισης του συναισθήματος της λύπης είναι όμοια. Κατά την αναγνώριση του συναισθήματος του φόβου οι συμμετέχοντες σημείωσαν υψηλότερες επιδόσεις μέσα από τα σετ φωτογραφιών (μη-λεκτικές δοκιμασίες) και χαμηλότερες επιδόσεις στις λεκτικές δοκιμασίες. Οι συμμετέχοντες βοηθιούνται περισσότερο στην αναγνώριση του συναισθήματος του θυμού από λεκτικές δοκιμασίες σε σύγκριση με τις μη-λεκτικές. Από τα δεδομένα προκύπτει ότι γενικότερα η αναγνώριση του συναισθήματος της αηδίας επιτυγχάνεται σε χαμηλό ποσοστό. Αυτό διαφοροποιείται, όμως, κατά το 1^ο στάδιο των λεκτικών δοκιμασιών, όπου οι συμμετέχοντες μπορούν να αναγνωρίσουν ευκολότερα το συναίσθημα γιατί υπάρχουν συνθήκες επιλογής μίας απάντησης. Επίσης στο σύνολο τους οι μη-λεκτικές δοκιμασίες διευκολύνουν περισσότερο τους συμμετέχοντες στην αναγνώριση του συναισθήματος της έκπληξης, σε σύγκριση με τις λεκτικές δοκιμασίες.

Συνοψίζοντας παρατηρείται ότι ανεξάρτητα από το είδος των διαδικασιών αξιολόγησης, υπάρχουν συναισθήματα όπως η χαρά και η λύπη που αναγνωρίζονται σε μεγαλύτερη συχνότητα από τα άλλα. Ο φόβος, ο θυμός και η αηδία, είναι στις τελευταίες θέσεις κατάταξης στο σύνολο των δύο Έργων. Η έκπληξη ενώ, αναγνωρίζεται σε μεγάλο βαθμό μέσα από τις διαφορετικές διαδικασίες, δεν αναγνωρίζεται-ερμηνεύεται “εύκολα” μέσω λεκτικών διαδικασιών που απαιτούν τη χρήση της ίδιας της λέξης.

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Σύγκριση των μέσων όρων αναγνώρισης των συναισθημάτων στο Πρώτο Έργο

Για το συναίσθημα της χαράς προέκυψε οριακά στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο σετ φωτογραφιών $\{t(36)= 1,961, p=0,058\}$ καθώς, επίσης, στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στο πρώτο και τρίτο σετ $\{t(36) = 2,7 p=0,01\}$. Η αναγνώριση στο πρώτο σετ φωτογραφιών ήταν σε υψηλότερο βαθμό σε σύγκριση με το δεύτερο και το τρίτο. Το συναίσθημα της λύπης ήταν περισσότερο αναγνωρίσιμο στο πρώτο σετ φωτογραφιών εμφανίζοντας στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στο πρώτο και το τρίτο σετ φωτογραφιών $\{t(36)=2,089 p=0,044\}$.

Κατά την αναγνώριση του συναισθήματος του θυμού υπήρξε στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ του δεύτερου και τρίτου σετ φωτογραφιών $\{t(35)=-2,092 p=0,044\}$. Ο μέσος όρος αναγνώρισης κατά το τρίτο σετ ήταν υψηλότερο από το δεύτερο σετ, κάτι το οποίο δεν ήταν αναμενόμενο και σύμφωνο με τα υπόλοιπα ευρήματα. Κατά την αναγνώριση των συναισθημάτων της αηδίας και της έκπληξης, επίσης, υπήρξε διαφοροποίηση του βαθμού αναγνώρισης. Η αναγνώριση ήταν καλύτερη στο πρώτο σετ φωτογραφιών σε σύγκριση με το δεύτερο και τρίτο σετ. Ακόμη, η αναγνώριση ήταν καλύτερη στο δεύτερο σετ σε σχέση με το τρίτο σετ. Ωστόσο, δεν προέκυψαν διαφορές που να αποτιμώνται ως στατιστικά σημαντικές. Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι η αύξηση της σύνθεσης των έργων σχετίζεται με τη μείωση των επιδόσεων.

Σύγκριση επιδόσεων ανάμεσα στις μη-λεκτικές και τις λεκτικές δοκιμασίες

Για το συναίσθημα της χαράς δεν παρατηρήθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα διαφορετικά είδη δοκιμασιών. Δηλαδή, διαφάνηκε ότι τόσο οι μη-λεκτικές δοκιμασίες όσο και οι λεκτικές προκαλούν στον ίδιο βαθμό την αναγνώριση του συγκεκριμένου συναισθήματος.

Στην αναγνώριση του συναισθήματος της λύπης σημειώθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά (α) ανάμεσα τα υποθετικά σενάρια του 1^{ου} σταδίου (δεύτερο Έργο) και (1) στο πρώτο σετ φωτογραφιών και $\{t(36)=4,117 p=0,00\}$, (2) στο δεύτερο σετ φωτογραφιών $\{t(36)= 2,089 p=0,044\}$ και (β) ανάμεσα στο πρώτο σετ φωτογραφιών και τα υποθετικά σενάρια του 2^{ου} σταδίου (δεύτερο Έργο) $\{t(36)=2,089 p=0,044\}$. Συνολικά, η μη-λεκτική δοκιμασία αναγνώρισης της λύπης αποδείχτηκε πιο εύκολη από ό,τι η λεκτική δοκιμασία.

Για το συναίσθημα του φόβου δεν προέκυψε καμία στατιστικά σημαντική διαφορά. Για το συναίσθημα του θυμού σημειώθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στο πρώτο σετ φωτογραφιών και τα υποθετικά σενάρια του 1^{ου} σταδίου $\{t(35)=-2,937 p=0,006\}$ και ανάμεσα στο δεύτερο σετ και τα ίδια υποθετικά σενάρια $\{t(35)= -2,376 p=0,023\}$. Οι επιδόσεις στις λεκτικές δοκιμασίες ήταν υψηλότερες των επιδόσεων στις μη-λεκτικές δοκιμασίες, όμως, η στατιστικά σημαντική διαφορά που προέκυψε ανάμεσα στα υποθετικά σενάρια του 2^{ου} σταδίου (δεύτερο Έργο) και το 3^ο σετ φωτογραφιών $\{t(35)=2,092 p=0,044\}$ έδειξε το αντίθετο με τα παραπάνω. Δηλαδή, η

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

αναγνώριση του θυμού στις μη-λεκτικές δοκιμασίες ήταν μεγαλύτερη από την αναγνώριση μέσω λεκτικών δοκιμασιών.

Για το συναίσθημα της αηδίας σημειώθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα υποθετικά σενάρια του 1^{ου} σταδίου (δεύτερο Έργο) και (α) στο πρώτο σετ φωτογραφιών και $\{t(31)=-2,775 \text{ } p=0,009\}$, (β) στο δεύτερο σετ φωτογραφιών $\{t(34)=-3,673 \text{ } p=0,001\}$ και (γ) στο τρίτο σετ φωτογραφιών $\{t(35)=-3,839 \text{ } p=0,00\}$. Ο μέσος όρος των επιδόσεων στις λεκτικές δοκιμασίες ήταν υψηλότερος από το μέσο όρο αναγνώρισης κατά τις μη-λεκτικές.

Για το συναίσθημα της έκπληξης υπήρξε στατιστικά σημαντική διαφορά ανάμεσα στα υποθετικά σενάρια του 2ου σταδίου και (α) στο πρώτο σετ φωτογραφιών και $\{t(35)=-3,742 \text{ } p=0,001\}$, (β) ανάμεσα στο δεύτερο σετ $\{t(36)= 2,746 \text{ } p=0,010\}$ και (γ) ανάμεσα στο τρίτο σετ $\{t(36)= 2,522 \text{ } p=0,016\}$. Η διαδικασία αναγνώρισης της έκπληξης μέσω των φωτογραφιών ήταν ‘ευκολότερη’ σε σχέση με τα υποθετικά σενάρια.

Διαφαίνεται λοιπόν, ότι η αναγνώριση συναισθημάτων πραγματοποιείται υπό διαφορετικές διαδικασίες που μερικές φορές ευνοούν περισσότερο και μερικές φορές λιγότερο την ίδια την αναγνώριση. Η λύπη και η έκπληξη αναγνωρίζονται ευκολότερα μέσα από τις εκφράσεις του προσώπου που απεικονίζονται σε φωτογραφίες. Ενώ, η αηδία αναγνωρίζεται και ερμηνεύεται καλύτερα μέσα από τα υποθετικά σενάρια. Όσον αφορά στη χαρά και το θυμό, η αναγνώριση τους υλοποιείται εξίσου καλά από τις λεκτικές και μη-λεκτικές διαδικασίες

Σύγκριση επιδόσεων ανάμεσα στα δύο στάδια του Δεύτερου Έργου

Η ποσοτική σύγκριση των δύο σταδίων του Δεύτερου Έργου έδειξε στατιστικά σημαντικές διαφορές για τρία από τα έξι συναισθήματα. Συγκεκριμένα, ήταν ο θυμός $\{t(35)= 2,743 \text{ } p=0,010\}$, η αηδία $\{t(35)= 4,142 \text{ } p=0,00\}$ και η έκπληξη $\{t(36)= 3,875 \text{ } p=0,00\}$. Για τα τρία αυτά συναισθήματα η αναγνώριση ήταν υψηλότερη κατά τα υποθετικά σενάρια του 1^{ου} σταδίου. Φαίνεται ότι, όταν υπάρχουν συνθήκες επιλογής της απάντησης αυτές διευκολύνουν τους συμμετέχοντες να ανταποκριθούν κατάλληλα και να αναγνωρίσουν το εκάστοτε συναίσθημα. Αντίθετα, σε συνθήκες που απαιτείται η ελεύθερη έκφραση για την αναγνώριση συναισθημάτων προκύπτουν δυσκολίες.

Ανάλυση διασποράς του βαθμού της νοητικής καθυστέρησης με τις επιδόσεις όλων των συμμετεχόντων

Στο πρώτο Έργο, κατά το τρίτο σετ φωτογραφιών υπήρξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στους συμμετέχοντες με ήπια και τους συμμετέχοντες με μέτρια νοητική καθυστέρηση $\{F(35)=14,583 \text{ } p=0,001\}$, όπου οι συμμετέχοντες με ήπια νοητική καθυστέρηση αναγνώρισαν το φόβο σε μεγαλύτερο βαθμό.

Επίσης, στατιστικά σημαντική διαφορά σημειώθηκε και κατά το 2^ο στάδιο του δεύτερου Έργου. Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες με ήπια νοητική καθυστέρηση ερμήνευσαν το συναίσθημα της λύπης σε υψηλότερο ποσοστό από τους συμμετέχοντες

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

με μέτρια νοητική καθυστέρηση { $F(35)=6,625$ $p=0,014$ }. Στο ίδιο στάδιο προέκυψε στατιστικά σημαντική διαφορά για το συναίσθημα της αηδίας { $F(35)=10,187$ $p=0,003$ } όπου επίσης, οι συμμετέχοντες με ήπια νοητική καθυστέρηση είχαν καλύτερη επίδοση.

Σύγκριση μέσων όρων επίδοσης ατόμων με νοητική καθυστέρηση και ατόμων με σύνδρομο Down

Η σύγκριση των μέσων όρων επίδοσης ανάμεσα στους συμμετέχοντες με νοητική καθυστέρηση και τους συμμετέχοντες με σύνδρομο Down έδειξε επιμέρους στατιστικά σημαντικές διαφορές. Συγκεκριμένα, στο πρώτο σετ φωτογραφιών υπήρξε στατιστικά σημαντική διαφορά για τη χαρά { $t(35)=2,013$ $p=0,05$ } και την έκπληξη { $t(34)=2,359$ $p=0,024$ }. Οι συμμετέχοντες με νοητική καθυστέρηση είχαν υψηλότερη επίδοση από τους συμμετέχοντες με σύνδρομο Down.

Στο δεύτερο σετ φωτογραφιών στατιστικά σημαντική διαφορά προέκυψε για το συναίσθημα του θυμού { $t(35)= -2,577$ $p=0,014$ } όπου τα άτομα με σύνδρομο Down σημείωσαν υψηλότερες επιδόσεις από τα άτομα με νοητική καθυστέρηση. Επίσης, κατά τα υποθετικά σενάρια του 2^{ου} σταδίου (δεύτερο Έργο) βρέθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά για το συναίσθημα της λύπης { $t(35)= 2,189$ $p=0,035$ }, όπου τα άτομα με νοητική καθυστέρηση είχαν καλύτερες επιδόσεις από τα άτομα με σύνδρομο Down.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η παρούσα έρευνα είχε ως σκοπό τη διερεύνηση των δυνατοτήτων και αδυναμιών που έχουν τα άτομα με νοητική καθυστέρηση και σύνδρομο Down στην αναγνώριση και ερμηνεία των συναισθημάτων. Οι περιορισμοί που προέκυψαν από τη διεξαγωγή της αξιολόγησης έγκεινται στο διαχωρισμό του δείγματος ως προς το βαθμό της νοητικής καθυστέρησης. Αρχικά, είχε τεθεί ως κριτήριο για την επιλογή του δείγματος η ύπαρξη πρόσφατης νοομετρικής αξιολόγησης. Αυτό όμως, δεν ήταν εφικτό καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό του συνόλου του δείγματος δεν είχε πρόσφατες αξιολογήσεις από επίσημο διαγνωστικό φορέα. Επίσης, ο διαχωρισμός των ομάδων με βάση τη χρονολογική ηλικία δεν έγινε σε ισάριθμες ομάδες και αυτό προκαλεί περιορισμό στην ερμηνεία των επιδόσεων με βάση τη χρονολογική ηλικία.

Λαμβάνοντας υπόψιν τις ποσοτικές επιδόσεις των συμμετεχόντων στο σύνολο των διαδικασιών, καθώς επίσης και τις ποιοτικές διαφορές που παρατηρήθηκαν ανάμεσα στους συμμετέχοντες κατά τη διεξαγωγή της αξιολόγησης, συμπεραίνεται ότι η αναγνώριση των συναισθημάτων μέσω των εκφράσεων του προσώπου δεν είναι μία απλή και δεδομένη κατάκτηση για τους δύο προαναφερθέντες πληθυσμούς. Υπάρχουν συναισθήματα που αναγνωρίζονται σε μικρό ποσοστό ενώ, παράλληλα, συγχέονται με άλλα με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η αναγνώρισή τους.

Η διαδικασία εξέτασης με λεκτικές δοκιμασίες άλλοτε ευνοεί και άλλοτε δυσχεραίνει τις επιδόσεις των συμμετεχόντων. Εξαρτάται από το συναίσθημα, την ονομασία που αντιστοιχεί σε αυτό και τις εμπειρίες των ατόμων γύρω από τη βίωση του

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

κάθε συναισθήματος. Το ίδιο ισχύει και για τις μη-λεκτικές δοκιμασίες, που στο σύνολο τους ευνοούν την αναγνώριση των συναισθημάτων σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι οι λεκτικές. Ανάλογα, όμως, με το εκάστοτε συναίσθημα υπάρχουν διαφοροποιήσεις του ποσοστού αναγνώρισής τους οι οποίες οφείλονται στο βαθμό της έντασης που εκφράζει το συναίσθημα μέσω των φωτογραφιών και στη δυνατότητα συγκέντρωσης της προσοχής του κάθε συμμετέχοντα.

Η αναγνώριση των συναισθημάτων μέσω των εκφράσεων του προσώπου αποτελεί σημαντική κοινωνική δεξιότητα και έχει διττή σημασία. Από τη μια πλευρά λειτουργεί αυτοπροσδιοριστικά δίνοντας στα άτομα τη δυνατότητα κατανόησης των ίδιων των πράξεων και σκέψεων τους. Από την άλλη, βοηθά στην αντίληψη και κατανόηση των πράξεων των ατόμων με τα οποία συναναστρέφονται. Επομένως, μέσω της αναγνώρισης και ερμηνείας των συναισθημάτων δομείται η αντίληψη του εαυτού, η αλληλεπίδραση και η κοινωνική επικοινωνία.

Όπως διαπιστώνεται από τη διεθνή βιβλιογραφία αλλά και από τα ευρήματα της παρούσας έρευνας, τα άτομα με νοητική καθυστέρηση και τα άτομα με σύνδρομο Down έχουν δυσκολίες ή/ και ελλείψεις στους παραπάνω τομείς. Επομένως, επιτείνεται η ανάγκη για την οργάνωση και εφαρμογή προγραμμάτων που θα αφορούν στην ενίσχυση της συναισθηματικής οργάνωσης. Η αναγνώριση και ερμηνεία των συναισθημάτων είναι από τα βασικά και απαραίτητα εφόδια που θα πρέπει να έχει κατακτήσει ένα άτομο προκειμένου να αναπτύξει ομαλή κοινωνική ζωή.

Ο βασικός άξονας της εκάστοτε παρέμβασης πρέπει να περιστρέφεται γύρω από την αναγνώριση των συναισθημάτων ενώ οι επιμέρους στόχοι θα πρέπει να διαμορφώνονται και να προσαρμόζονται σύμφωνα με τις ανάγκες της ομάδας και το νοητικό δυναμικό της. Όλα αυτά συνεκτιμώνται ύστερα από μία μεθοδική αξιολόγηση και έπειτα αποφασίζονται οι επιμέρους στόχοι και οργανώνεται το πρόγραμμα και η μέθοδος διδασκαλίας.

Μακροπρόθεσμος στόχος θα πρέπει να είναι η γενίκευση δεξιοτήτων όσον αφορά στην έκφραση συναισθημάτων, στην επικοινωνία και στις διαπροσωπικές σχέσεις. Ενδεικτικά, οι επιμέρους στόχοι που προτείνονται θα πρέπει να κινούνται γύρω από διαδικασίες αυτοαντίληψης και αυτοπροσδιορισμού, όπως:

- Η βίωση των συναισθημάτων μέσα από διαδικασίες αυτοπροσδιορισμού.
- Η εκμάθηση αυτοελέγχου των συναισθημάτων.
- Οι στρατηγικές επίλυσης προβλήματος.
- Η εύρεση κοινωνικά αποδεκτών τρόπων έκφρασης των συναισθημάτων και δημιουργικές λύσεις-προτάσεις για την τροποποίηση της συμπεριφοράς.

Από τις επιδόσεις των συμμετεχόντων στην παρούσα έρευνα προκύπτει ως πρόταση η χρήση συνδυασμού μεθόδων και υλικού εκμάθησης των συναισθημάτων. Το φωτογραφικό υλικό των Ekman & Freisen αποτελεί αναπόσπαστο εργαλείο στην παρέμβαση και αποτιμάται ως λειτουργικότερο σε σύγκριση με το ηλεκτρονικό υλικό το

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

οποίο λόγω του ότι δεν είναι χειροπιαστό δεν επιτρέπει στα άτομα να έρθουν σε απτική επαφή μαζί του και επομένως, στερείται επεξεργασίας από τα ίδια τα άτομα.

Ωστόσο, η χρήση φωτογραφιών από μόνη της δεν επαρκεί ως μέθοδος για τη βελτίωση της αναγνώρισης συναισθημάτων. Τα αποτελέσματα των παρεμβάσεων που έγιναν σε ορισμένες έρευνες έδειξαν ότι δεν υπήρχε σημαντική βελτίωση από τα άτομα με νοητική καθυστέρηση, όταν δε δίνονταν επεξηγήσεις και οδηγίες. Χρειάζεται βοήθεια και συστηματική καθοδήγηση, οι οποίες παρέχονται μέσα από λεκτικές επεξηγήσεις, όπως για παράδειγμα η προτροπή να παρατηρήσουν τα άτομα με νοητική καθυστέρηση τις συναισθηματικές εκφράσεις που απεικονίζονταν στις φωτογραφίες. Στην παρέμβαση που έκαναν οι Stewart & Singh (1995) αρχικά, δεν προέκυψε σημαντική αλλαγή στην αναγνώριση των συναισθημάτων, ενώ, όταν η παραπάνω παρέμβαση συνοδευόταν και από επεξήγηση (π.χ. για τα χαρακτηριστικά του προσώπου, για το τι βιώνει ο άνθρωπος εκείνη τη στιγμή), παρουσιάστηκε βελτίωση στην αναγνώριση.

Επίσης, στην έρευνα των McAlpine, et al (1992) έγινε διδασκαλία των βασικών ανατομικών θέσεων που διαμορφώνονται κατά τη βίωση του εκάστοτε συναισθήματος και η σύνδεση του συναισθήματος με αυτά τα χαρακτηριστικά. Η μέθοδος παρέμβασης που ακολούθησαν θα μπορούσε να αποτελέσει ένα καλό πλαίσιο για την εφαρμογή προγράμματος με βασική προϋπόθεση την εξασφάλιση ότι οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν τα βασικά μέρη του προσώπου. Εκτός από τις λεκτικές επεξηγήσεις, σημαντικό ρόλο παίζει και η υιοθέτηση λεκτικών δραστηριοτήτων που θα συνδυάζονται με το εικονικό υλικό. Παραδείγματος χάριν η κατασκευή και χρήση υποθετικών σεναρίων που θα συσχετίζονται με την απεικόνιση των συναισθημάτων.

Δεχόμενοι ως προϋπόθεση ότι τηρούνται διαδικασίες όπως η συστηματική αξιολόγηση, η ιεράρχηση των στόχων και των δραστηριοτήτων και ο συνδυασμός υλικών και παρεμβάσεων, τα οφέλη μέσα από τη διαδικασία εκμάθησης των συναισθημάτων μπορεί να είναι πολλά. Μερικά από αυτά είναι (α) η εξάσκηση στη βλεμματική επαφή και η ποιοτική και ποσοτική βελτίωσή της (β) η αύξηση της συγκέντρωσης προσοχής, και (γ) ο έλεγχος παρορμητικότητας στις επιλογές που σχετίζονται με τη μάθηση και τη γνώση. Η αναγνώριση των συναισθημάτων όταν επέρχεται μέσα από διαδικασίες αυτοπροσδιορισμού μπορεί να συμβάλλει στον έλεγχο θυμού και μακροπρόθεσμα στη μείωση της επιθετικότητας, στη διεξοδική έκφραση της λύπης με απώτερο σκοπό τη «θεραπεία» μετά από καταστάσεις πένθους. Γενικότερα μέσα από την «κατάλληλη» έκφραση των συναισθημάτων μπορούν να τροποποιηθούν συμπεριφορές που αρχικά κρίνονταν ως ανεπιθύμητες ή επιβλαβείς για το άτομο και το περιβάλλον με το οποίο συναναστρέφεται. Απώτερο όφελος ύστερα από την υλοποίηση όλων ή μέρους των παραπάνω είναι η αύξηση της αποδοχής, η ομαλή ένταξη σε μία ομάδα και η εδραίωση των κοινωνικών σχέσεων.

Ωστόσο, καμία 'εικονική' συνθήκη δεν εξασφαλίζει απόλυτα τις πραγματικές συνθήκες που προκύπτουν μέσα από την ανθρώπινη διεπαφή. Χρειάζεται να ληφθεί υπόψιν το ενδεχόμενο ότι η αναγνώριση και η ερμηνεία των συναισθημάτων μπορεί να

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

γίνεται με πιο λειτουργικό τρόπο από όλους τους ανθρώπους όταν υπάρχει ενδιαφέρον για προσέγγιση και επικοινωνία και όταν αυτά αποτελούν το μέσο ανατραφοδότησης για το “χτίσιμο” των σχέσεων.

Συμπερασματικά, η ανάγκη για πιο συστηματική έρευνα στην Ελλάδα κρίνεται επιτακτική προκειμένου να αναπτυχθούν αντίστοιχα εκπαιδευτικά προγράμματα.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τα άτομα με νοητική καθυστέρηση που δέχθηκαν να συμμετέχουν στην έρευνα και συνεργάστηκαν άμογα με την ερευνήτρια. Επίσης σημαντική είναι και η βοήθεια που είχαμε από τους εκπαιδευτικούς και γονείς των σχολείων της Α/θμιας και Β/θμιας εκπαίδευσης του Ν. Θεσσαλονίκης, που μας δέχθηκαν στους χώρους τους και που με τη δική τους υποστήριξη έγινε εύκολο το έργο μας για τη συλλογή των στοιχείων και τη διεξαγωγή της έρευνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adolphs, R. (2006). Perception and Emotion. How We Recognize Facial Expressions. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 11 (5), 222-226.
- Batty M. & Taylor, M. J. (2006). The development of emotional face processing during childhood. *Developmental Science*, 9 (2), 207–220.
- Brackett, M. A., et al (2006). Relating Emotional Abilities to Social Functioning: A Comparison of Self-Report and Performance Measures of Emotional Intelligence. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91 (4), 780-795.
- Buitelaar, J. K., et al (1999). Verbal Memory and Performance IQ Predict Theory of Mind And Emotion Recognition Ability in Children with Autistic Spectrum Disorders and in Psychiatric Control Children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40 (6), 869-881.
- Dagnan, D., Chadwick, P., & Proudlove, J. (2000). Toward an Assessment of Suitability of People with Mental Retardation for Cognitive Therapy. *Cognitive Therapy and Research*, 24 (6), 627-636.
- Ekman, P. & Freisen, W.V. (1975). *Unmasking the face: A guide to recognizing emotions from facial clues*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Elfenbein, H., Marsh, A., & Ambady, N. (2001). Emotional Intelligence and the Recognition of Emotion from facial expressions, *The Wisdom of Feelings: Processes Underlying Emotional Intelligence*, Ανακτημένο Μάρτιος 2008 από www.faculty.haas.Berkeley.edu
- Hetzroni, O. & Boaz, O. (2002). Effect of intelligence level and place of residence of the ability of individuals with mental retardation to identify facial expressions. *Research in Developmental Disabilities*, 23, 369-378.
- McAlpine, C., et al (1992). Recognition of Facial Expressions of Emotion by Persons With Mental Retardation. *Behavior Modification*, 16 (4), 543-558.

Αυγερινού, Δ., Καρτασίδου, Λ. & Πλατσίδου, Μ. (2010). Αναγνώριση και ερμηνεία συναισθημάτων από άτομα με νοητική καθυστέρηση – μια πιλοτική έρευνα. *Πρακτικά του 2^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ειδικής Αγωγής της Εταιρείας Ειδικής Παιδαγωγικής Ελλάδος* Αθήνα: εκδόσεις Γρηγόρη, 250-263

Rojahn, J. U., et al (2000). Reliability and validity studies of the Facial Discrimination Task for emotion research. *Psychiatry Research*, 95, 169-181.

Stewart, C. & Singh, N. N. (1995). Enhancing the Recognition and Production of Facial Expressions of Emotion by children with Mental Retardation. *Research in Developmental Disabilities*, 16 (5), 365-382.

Wishart, G. J. & Pitcairn, T. K. (2000). Recognition of Identity and Expression in Faces by Children With Down Syndrome. *American Journal on Mental Retardation*, 105 (6), 466-479.

Κακαβούλης, Α. Κ. (1997). *Συναισθηματική ανάπτυξη και αγωγή*. Αθήνα: Γρηγόρη (ιδ. Έκδοση).